

Universiteit
Leiden

The Netherlands

Het uitzicht achter Hotel Bellevue in Buitenzorg: een postkoloniaal perspectief op attractievorming in Nederlands-Indië

Tomberge, N.R.

Citation

Tomberge, N. R. (2022). Het uitzicht achter Hotel Bellevue in Buitenzorg: een postkoloniaal perspectief op attractievorming in Nederlands-Indië. *Internationale Neerlandistiek*, 60(2), 196-217. doi:10.5117/IN2022.2.005.TOMB

Version: Publisher's Version

License: [Creative Commons CC BY-NC-ND 4.0 license](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3513200>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Het uitzicht achter Hotel Bellevue in Buitenzorg

Een postkoloniaal perspectief op attractievorming in Nederlands-Indië

Nick Tomberge

Abstract

During the second half of the nineteenth and first decades of the twentieth century, the view from Hotel Bellevue in Buitenzorg (now: Bogor) became one of the obligatory sights for the Western tourist visiting Java. In numerous colonial travel texts from this period we find laudatory descriptions of this must-see. In addition to textual descriptions, visual depictions appeared; the panorama was frequently represented in etchings, drawings, paintings, photographs, and postcards. Drawing on Dean MacCannell's sociological site sacralization theory (1976), which is supplemented by Sean Smith's insights on the colonial picturesque aesthetic (2019), this article attempts to show how the textual and visual representations of this particular sight contributed both to its development as a tourist attraction in the Dutch East Indies and the consolidation of the imperial status quo at the time. In this way, we will get a better understanding of how tourism in the Dutch East Indies contributed to the creation and perpetuation of a colonial reality.

Keywords: Sight sacralization, the colonial picturesque, het koloniale pittoreske, tourism, toerisme, Dutch East Indies, Nederlands-Indië, Hotel Bellevue, 'sacraliserend tot bezienswaardigheid'

Abstract

Gedurende de tweede helft van de negentiende en de eerste decennia van de twintigste eeuw was het uitzicht vanuit Hotel Bellevue in Buitenzorg (het huidige Bogor) een van de verplichte bezienswaardigheden voor de westerse toerist die Java bezocht. In tal van koloniale reisteksten uit deze periode vinden we lovende beschrijvingen van deze must-see. Naast tekstuele beschrijvingen verschenen er visuele voorstellingen; het panorama werd veelvuldig afgebeeld op etsen, tekeningen, schilderijen, foto's en ansichtkaarten. Gebruikmakend van Dean MacCannells sociologische *site*

sacralization theory (1976), die wordt aangevuld met Sean Smiths inzichten over de koloniale pittoreske esthetiek (2019), probeert dit artikel te laten zien hoe de tekstuele en visuele representaties van deze specifieke bezienswaardigheid bijdroegen aan zowel de ontwikkeling ervan tot een toeristische attractie in Nederlands-Indië als de consolidatie van de imperiale status quo in die tijd. Op deze manier krijgen we een beter begrip hoe het toerisme in Nederlands-Indië de creatie en bestendiging van een koloniale realiteit stimuleerde.

Lang voordat de namen Des Indes (Batavia/Jakarta, 1856-1949), Raffles (Singapore, 1887-heden) en Continental (Saigon/Ho Chi Minhstad, 1881-heden) prijken op de gevels van de westerse hotels die in het koloniale Zuidoost-Azië de meeste roem vergaarden, klopten er al gasten aan bij Hotel Bellevue. Rond 1829 opende het eerste hotel in Buitenzorg – hemelsbreed zo'n veertig kilometer van de hoofdstad Batavia verwijderd – zijn deuren.¹

Op een ruim erf, vlak naast de beroemde Plantentuin en dichtbij de Chinese wijk, stond het lage hoofdgebouw. Van buitenaf had het hotel geen uitgesproken eigen karakter. De open voor- en achtergalerij, de witgepleisterde buitenmuren, de zuilen en het timpaan: het zijn de fysieke kenmerken van de koloniale classicistische bouwstijl die onder gouverneur-generaal Herman Willem Daendels (1762-1818) aan het begin van de negentiende eeuw werd geïntroduceerd.² Hoewel het gebouw van binnen karakteristieker was dan van buiten, hoefde het niet direct op de waardering van bezoekers te rekenen. De Nederlandse mijnningenieur Pieter Hendrik van Diest, die in 1872 het hoofdgebouw binnentrad, vond het donkergeel geschilderde plafond en de opvallende donkere patronen op het behang in ieder geval maar 'vreemd' (Van Diest, 1872, p. 13).

Zo groot en imposant als de grand hôtels Des Indes, Raffles en Continental in de loop der tijd werden, is Bellevue nooit geweest. Het had weliswaar een groot zwembad, waar constant zuiver water doorheen stroomde, een bloementuin en paviljoens met sprekende namen als 'Villa d'Amore' (ibid.),³ maar bijvoorbeeld geen 'coiffeur-parfumeur' zoals Des Indes, noch een marmeren eetzaal met plaats voor vijfhonderd gasten zoals Raffles (Gelink, 1948; Liu 1996, p. 19). Ook na diverse renovaties en verbouwingen – de vijftig kamers werden in 1893 uitgebreid met het bijgebouw 'Bergzicht' – behield het hotel een relatief sober karakter, zowel wat betreft omvang als comfort.⁴ '[E]infach aber gut,' luidt het oordeel in Karl Baedekers reisgids *Indien. Handbuch für Reisende* uit 1914 (Baedeker, 1914, p. 317).

Niettemin werd Bellevue zowel in Indië als daarbuiten spoedig een begrip. Hoewel niet iedereen volgens de populaire Indische krant *De*

Afbeelding 1: Ongedateerde briefkaart met een foto van Hotel Bellevue in Buitenzorg. Uitgegeven door F.B. Smits, Batavia. Particuliere collectie.

Locomotief graag overnachtte in 'het eerste Hotel van Buitenzorg', werd 'het deftige Bellevue' al snel een geliefde stop voor bemiddelde gasten.⁵ Terwijl oververhitte stedelingen er in de weekenden slechts wat verkoeling zochten, was het gezonde regenachtige klimaat met zijn frisse lucht ook een uitgelezen plek voor zieken.⁶ Zij probeerden in het hotel weer op krachten te komen en verbleven er naast onderzoekers uit binnen- en buitenland, die de wereldberoemde Plantentuin of het plaatselijke theeproefstation kwamen bezichtigen, botaniseertochten maakten in de omgeving of een bezoek brachten aan het Zoölogisch Museum met zijn gigantische walvisskelet en zijn verzameling wandelende bladeren.⁷ Ook mensen uit de Europese en Aziatische adel, onder wie de Russische prins en prinses Scherbatov en de Javaanse prins Mangkubumi (de latere sultan van Yogyakarta) namen er hun intrek wanneer zij op audiëntie gingen bij de gouverneur-generaal.⁸ Door de opkomst van het internationale toerisme in Nederlands-Indië aan het begin van de twintigste eeuw (Cribb, 1995) deed vanaf 1900 ook een groeiend aantal plezierreizigers Bellevue aan. Grote groepen Amerikaanse en Australische 'globetrotters' brachten tijdens hun georganiseerde reizen een flitsbezoek aan Buitenzorg en lunchten dan bij het Buitenzorgse logement.⁹

Afbeelding 2: Ansichtkaart met het uitzicht op de Salak en de Ci Liwung vanuit Hotel Bellevue in Buitenzorg. Uitgegeven door G. J. de Kruijff & Co., Buitenzorg en Tjiandjur. Particuliere collectie.

De toenmalige nationale en internationale bekendheid van Bellevue hing sterk samen met het befaamde uitzicht dat bezoekers vanaf de achtergalerij en uit de bergkamers van het Buitenzorgse logement hadden op de rivier de Ci Liwung en de vulkaan Salak. Decennialang was het een van de verplichte bezienswaardigheden voor de moderne toerist die Buitenzorg aandeed. Zo begon elke toerist die met de *Gids voor Buitenzorg en omstreken* (1905) in de hand de daarin voorgestelde wandeling door de hoofdplaats maakte, met een blik op het panorama aan de achterzijde van Hotel Bellevue. Met name in de vroege ochtend als de bergtoppen nog niet door wolken aan het zicht waren onttrokken, was het uitzicht volgens de reisgids 'boven alle beschrijving verheven' (Gobius, 1905, p. 81).

Hoewel dit artikel zich voornamelijk concentreert op de analyse van Nederlandstalige krantenartikelen, vinden we lovende beschrijvingen van dit vergezicht in tal van andere teksten uit de koloniale tijd. Behalve in toeristische gidsen en dagbladen, komen we ze tegen in reisverslagen en toeristische brochures, dagboeken, brieven en romans. In 1850 spreekt de Amsterdamse cartograaf en schrijver Pieter Harme Witkamp al over het panorama als 'een der schilderachtigste tooneelen [...] van geheel het eiland'

(Witkamp, 1850, p. 321). De toeristische brochure *Buitenzorg*, die rond 1930 werd uitgegeven door de Vereniging Toeristenverkeer in Indië, prees het zo'n tachtig jaar later in dezelfde trant aan als 'one of the outstanding scenic points of a trip through Java' (Officiële Vereniging voor Toeristenverkeer in Nederlandsch-Indië, z.j., z.p.).

Ook in jeugd- en volwassenenliteratuur voerden bekende en onbekende auteurs uit de Indische letteren hotel en uitzicht doorlopend op. Personages in zowel Melati van Java's roman *De Jonkvrouwe van Groenerode* (1874), A.B. Korffs *Een vacantie-reisje van een Hollandschen jongen naar Java* (1906), Wirio Prawiro's *De Hulsteijns* (1910), als in *Tropenadel* (1918) van Henri van Wermeskerken, D. Masdorps *Frits Verster en zijn vrienden in patria en op Celebes* (1928), M. van der Hilts *Amok...* (1936) en Rob Nieuwenhuys' *Vergeelde portretten* (1954) treden er binnen als gast. Op de veranda van een bergkamer of koffiedrinkend op het terras aanschouwen ze de vulkaan in de verte 'die goedig maar geweldig zijn gedooften krater tegen de eeuwig-blauwe lucht werpt' (Van Wermeskerken, 1922, p. 74).

Naast deze tekstuele bronnen verschenen er ook visuele. Op tekeningen, schilderijen, etsen, foto's en ansichtkaarten gaven hoofdzakelijk Europeanen het tropische landschap, net als in teksten, veelvuldig geïdealiseerd weer.

Koloniale overheersing en toeristische attractievorming

Een analyse van het negentiende- en twintigste-eeuwse westerse bronnenmateriaal over het uitzicht op de Salak en de Ci Liwung vanuit Hotel Bellevue kan inzicht geven in de verwevenheid van koloniale overheersing en attractievorming in het toeristische Indië. Het langdurige bestaan van dit ene hotel, in tegenstelling tot dat van veel andere logementen in Indië, maakt het mogelijk de totstandkoming van de bezienswaardigheid in relatie tot het logement ononderbroken te volgen vanaf 1837 – het jaar dat de naam 'Bellevue' voor het eerst opduikt in een krantenartikel – tot september 1932, toen het hotel op die locatie sloot.¹⁰

In dit artikel wordt onderzocht welke bijdrage hotelhouders en andere Europese partijen die zich uitlieten over Hotel Bellevue en het uitzicht ervan, met hun teksten en beelden hebben geleverd aan het ontwikkelen van dit panorama tot een toeristische bezienswaardigheid. De veronderstelling daarbij is dat de beeldvorming imperiale machtsmechanismen bestendigde en zelfs in de hand werkte. Op deze manier hoopt dit onderzoek inzicht te geven in de rol die het westerse hotel door de tijd heen heeft gespeeld in de bestendiging van de koloniale status-quo in Nederlands-Indië. De

overgeleverde bronnen waarin Aziatische auteurs en kunstenaars een visie geven op logement en panorama (bijvoorbeeld Chulalongkorn, 1993, pp. 56-57), blijven hier buiten beschouwing. Hoewel eerder onderzoek naar representaties van hotels in Engelse en Franse (voormalige) koloniën in 'het Oosten' heeft laten zien hoe deze culturele instituties de veronderstelde superioriteit van de Europese 'moderne' beschaving en imperiale identiteit promootten en bekrachtigden (vergelijk Ravi, 2008; Peleggi, 2012), is een dergelijk kritisch onderzoek naar hotels als imperiale ruimten in Nederlands-Indië nog niet uitgevoerd. Juist omdat achter het Europese kolonialisme zeer verschillende geschiedenissen schuilgaan, is dit postkoloniale cultuurspecifieke onderzoek wenselijk.

Zoals hierboven al werd aangegeven, is ervoor gekozen de wordingsgeschiedenis van deze attractie hoofdzakelijk te reconstrueren op basis van Nederlandstalige krantenartikelen, omdat het bronnenmateriaal over het uitzicht van Bellevue bijzonder omvangrijk is. Het materiaal is verzameld door de uit meer dan een miljoen kranten bestaande gedigitaliseerde collectie in de database *Delpher* systematisch te doorzoeken op gegevens over Hotel Bellevue in Buitenzorg.¹¹

Er zijn verschillende argumenten te geven voor deze keuze. Allereerst is de 'stem' van de opeenvolgende hoteliers in dit medium beter te volgen dan in reisgidsen of reisboeken. Hun bijdrage aan toeristische gidsen bleef, voor zover dat kan worden achterhaald, beperkt tot een enkele advertentie, terwijl schrijvers van reisverslagen slechts over hen spreken. In de krant plaatsten logementhouders daarentegen voortdurend advertenties, kondigden zij verbouwingen aan, enzovoort. Daarnaast spreken verschillende andere (hoofdzakelijk Europese) groepen die mogelijk een bijdrage hebben geleverd aan de creatie van deze bezienswaardigheid, zich in de krant uit, of er wordt over hen in dagbladen bericht. Zo verschenen er in de loop der tijd regelmatig korte reisteksten van auteurs die zich uitlieten over het uitzicht. Van verschillende kunstenaars worden in de krantenartikelen de schilderijen met hetzelfde panorama kritisch besproken. In dit ene medium is de rol van meerdere partijen bij de vorming van de toeristische attractie dus goed te volgen.

Andere bronnen worden in deze bijdrage echter niet geheel buiten beschouwing gelaten. Wanneer kranten onvoldoende zicht geven op een bepaald aspect van de ontwikkeling en inrichting van deze attractie, is gericht gezocht naar aanvullend materiaal, waaronder reisverslagen en brieven, in de digitale collecties op de Digitale Bibliotheek van de Nederlandse Letteren (DBNL) en Google Books. De representaties van het uitzicht in beeld zijn voor een belangrijk deel gevonden in de gedigitaliseerde collecties van het Rijksmuseum in Amsterdam en de Universitaire Bibliotheken Leiden (UBL).¹²

De totstandkoming en veranderende status van deze specifieke toeristische attractie in Nederlands-Indië wordt in deze bijdrage geanalyseerd aan de hand van het nog altijd invloedrijke theoretische model van attractievorming dat ontworpen is door Dean MacCannell. Deze Amerikaanse socioloog introduceerde zijn theorie over de ontwikkeling van bezienswaardigheden in zijn inmiddels klassieke sociologische studie *The Tourist. A New Theory of the Leisure Class* uit 1976, waarin hij de rol en functie van het internationale toerisme in de moderne maatschappij onderzoekt. Verschillende toeristische studies hebben laten zien dat met behulp van MacCannells model niet alleen de status van specifieke toeristische trekpleisters door de tijd heen beschreven en verklaard kan worden, maar ook dat inzicht verkregen wordt in de institutionele en sociale ondersteuning ervan of juist het gebrek daaraan (vergelijk Jacobsen, 1997; Forristal, Marsh & Lehto, 2011; Cooper, Spinei & Varnajot, 2019). Hoewel MacCannells studie zich toelegt op de twintigste eeuw, hebben onderzoekers na hem betoogd dat zijn theoretische inzichten eveneens van toepassing zijn op de negentiende (Freeman, 2016).

Om die redenen lijkt dit model een bruikbaar instrument voor onderzoek naar de rol die het westerse hotel en Europese schrijvers en kunstenaars hebben gespeeld bij de bestendiging van de koloniale status-quo in Nederlands-Indië door met hun teksten en beelden mee te helpen aan de creatie van bezienswaardigheden. Om te kunnen onderzoeken in hoeverre de vorming van deze toeristische must-see ook de creatie van een koloniaal machtsmiddel genoemd kan worden, is MacCannells algemene model aangevuld met de door Sean Smith onderscheiden kenmerken van de dominante koloniale esthetiserende waarnemingswijze (Smith, 2019). Na een toelichting van MacCannells theoretische raamwerk en Smiths inzichten, volgt de analyse van de Buitenzorgse toeristische casus met gebruikmaking van dit kader.

Theoretisch kader

In het sociologische model van attractievorming dat MacCannell in 1976 introduceerde, wordt de toeristische attractie gedefinieerd als een empirische relatie tussen drie met elkaar verbonden delen: een toerist (*tourist*), een bezienswaardige plek (*sight*) en een teken (*marker*).¹³ Onder een teken wordt informatie verstaan over een specifiek 'object' in welke vorm dan ook. Denk aan reisgidsen, brochures en souvenirs, maar ook aan de verlichting van een specifieke plek (MacCannell, 2013, p. 44). Met hun representaties van het object voor de toerist, creëren de tekens in zekere zin de attractie

(Forristal, Marsh & Lehto, 2011, p. 573). Bij de vorming van een toeristische attractie – een ontwikkeling die door MacCannell wordt beschouwd als een proces van ‘sacralisering’ – maakt hij een onderscheid tussen vijf herkenbare fasen: naamgeving (*naming*), inkadering en verheffing (*framing en elevating*), verankering (*enshrinement*), mechanische reproductie (*mechanical reproduction*) en sociale reproductie (*social reproduction*) (MacCannell, 2013, p. 41). Deze fasen leidde MacCannell inductief af, waarbij gegevens over de beroemdste attracties ter wereld werden vergeleken met die van minder bekende (Forristal, Marsh & Lehto, 2011, p. 572).

Tijdens de eerste fase van naamgeving wordt één specifiek object geselecteerd (door instituties of door de samenleving) uit een grotere categorie van gelijksoortige objecten en aangemerkt als waard om behouden te blijven. Voorafgaand aan de eerste fase kan er al veel werk zijn verzet. Zo kunnen experts echtheidscontroles hebben uitgevoerd om de status van het object vast te stellen. Het naamgevingsstadium is een belangrijke fase voor het ontstaan van aantrekkelijke en populaire toeristische bestemmingen. Daarop volgt de fase van inkadering en verheffing: het object wordt formeel begrensd (inkadering) en tentoongesteld (verheffing), bijvoorbeeld door het open te stellen voor bezoekers of door het op een sokkel te plaatsen (MacCannell, 2013, pp. 43-45). De verheven status van een attractie kan worden bevorderd door de komst van beroemde bezoekers (Jacobsen, 1997, p. 347).

Tijdens het derde stadium van verankering gaat de omgeving – het ‘materiaal’ dat de bezienswaardigheid inkadert – eveneens deel uitmaken van de toeristische attractie en daarmee van de toeristische ervaring. Een kerk of kathedraal waarin een heilig voorwerp tentoongesteld wordt, komt dan bijvoorbeeld zelf in de naamgevingsfase (MacCannell, 2013, p. 45). Dit kan leiden tot een verbetering van het imago en een toename van het aantal bezoekers (Clark, 2009, zoals aangehaald in Forristal, Marsh & Lehto, 2011, p. 573). De meeste invloed op de keuzes die toeristen maken, heeft volgens MacCannell de vierde fase: die van de mechanische reproductie. Er verschijnen schaalmodellen, prenten, ansichtkaarten en/of posters van de attractie, die potentiële toeristen over de streep halen om naar de bezienswaardigheid toe te gaan. In dit stadium worden de werken van vooraanstaande kunstenaars en schrijvers veelvuldig aangeduid of gecatalogiseerd met de naam van het object dat zij hebben gereproduceerd, in de titel. Voor het publiek komt zo meer informatie over de toeristische attractie beschikbaar. Als een bezienswaardigheid zich in de laatste fase van de sociale reproductie bevindt, dan vernoemen sociale groepen, regio's of plaatsen zich naar de attractie (MacCannell, 2013, p. 45). Hierdoor zou

het voortbestaan van de bezienswaardigheid als een populaire toeristische attractie worden verzekerd (Fine & Speer, 1985, p. 91).

Wanneer de toeristische bezienswaardigheid die wordt gevormd, ondergebracht kan worden in de categorie sightseeing in een koloniale omgeving, dan is de veronderstelling dat de creatie van de toeristische attractie tegelijkertijd een dominante koloniale esthetiserende waarnemingswijze ondersteunt. De aanname is dat dit type toeristische attractievorming in de kolonie daardoor onvermijdelijk ook een bestendiging van de imperiale situatie met zich meebracht doordat voortdurend aangestuurd werd op een specifieke lezing van het landschap. Om landschappelijke attractievorming in koloniale contexten vanuit een ideologiekritisch perspectief te analyseren kun je MacCannells model aanvullen met de kenmerken die Sean Smith onderscheidt voor de koloniale esthetiserende waarnemingswijze, een perspectief dat teruggreep op klassieke motieven in de schilderkunst.

Op basis van een tekstanalyse van enkele Engelstalige koloniale toeristische reisverslagen distilleert Smith vier algemene kenmerken van het esthetiserende imperiale perspectief. Allereerst helpt deze waarnemingswijze om alle streken die vallen onder het gezag van een koloniserende mogendheid, voor te stellen als een verenigd geheel door voor het hele rijk dezelfde beeldtaal te gebruiken. Ook de gebiedsdelen die in Azië liggen, worden dus begrepen vanuit een Europees kader. In de tweede plaats verbijgt het perspectief de gewelddadige en grensoverschrijdende kanten van de koloniale overheersing. Ten derde verankert het esthetiserende discours de bestaande maatschappelijke hiërarchie door het produceren van een afstand tussen verschillende groepen binnen de koloniale samenleving. Tot slot creëert de esthetiserende visie een model waarmee onbekende gebieden en volken teruggebracht worden tot 'gebruiksvoorwerpen' die een koloniale elite kan bezitten (Smith, 2019, p. 281).

In de hiernavolgende analyse van het uitzicht vanuit Hotel Bellevue zal worden nagegaan of en in hoeverre iedere door MacCannell onderscheiden stap bij de vorming van attracties tevens een koloniale esthetiserende waarnemingswijze activeert.

Analyse

1. Naamgeving

Het uitzicht op de Salak en de Ci Liwung was de naamgevingsfase in ieder geval vóór 31 mei 1837 ingegaan, toen het Buitenzorgse logement de naam Bellevue kreeg. In de *Javasche Courant* van die dag wordt de naam voor het

eerst genoemd in een woningadvertentie. Oudere artikelen in dezelfde krant duiden de accommodatie slechts aan met de algemene term 'herberg'.¹⁴ Het fraaie uitzicht wordt in de laatstgenoemde teksten niet vermeld. Doordat de hotelnaam het panorama identificeerde en de esthetische waarde ervan zo werd gedefinieerd, kon het uitzicht zich met succes onderscheiden van andere soortgelijke potentiële kandidaten. Dit specifieke uitzicht, zo gaf de naam van het logement duidelijk aan, verdiende bijzondere aandacht van reizigers. Omdat de logementhouders ongetwijfeld hoopten dat een groeiende groep toeschouwers ook tot meer inkomsten zou leiden, was de keuze voor de naam Bellevue voor een belangrijk deel economisch gemotiveerd. Met de naam werd de Indonesische omgeving door hen economisch geëxploiteerd.

Vanuit postkoloniaal perspectief beschouwd kan worden gesteld dat de naam Bellevue de positie van het Nederlandse gezag versterkte, doordat gebiedsdelen binnen en buiten Europa – ook Paramaribo had in de koloniale tijd een Hotel Bellevue – letterlijk werden onderworpen aan dezelfde taal.¹⁵ De door Nederland veroverde overzeese gebieden kregen daarmee een Europees stempel en werden zo symbolisch toegankelijk. Al voordat de Franse naam gegeven werd aan het Buitenzorgse logement, waren er verschillende accommodaties in Nederland die Bellevue heetten, waaronder een herberg in Dordrecht en een groot hotel in Den Haag (Braasem & Schwenke, 1966, p. 113; Busch, 2019).¹⁶

Die naam roept ook op tot een westerse esthetiserende waarnemingswijze van het omliggende landschap, die op gelijkkluidende wijze in Nederland zelf werd verkondigd. Doordat dezelfde taal wordt gebruikt in alle gebieden die vielen onder het Nederlandse gezag, werd de samenhang binnen het totale rijk vergroot. Daarnaast leidt het perspectief waar de hotelnaam – evenals de plaatsnaam 'Buitenzorg' – op aanstuurde, tot een aangenaam beeld van de kolonie en haar bevolking, waarin van de harde realiteit van het imperialisme en de schadelijke gevolgen ervan niets te merken was. In 1886 schreven de Indische kranten hoe een zekere J.A. van R. de Bengalese bediende Ali in de eetzaal van Bellevue, na een woordenwisseling, tegen zijn onderrug trapte.¹⁷ Bijna acht jaar later berichtte *De Locomotief* dat de afgelopen tijd verschillende zieke inheemse mensen de toegang tot het ziekenhuis werd geweigerd. Ze stierven kort daarna in Buitenzorg langs de kant van de weg. 'Een paar dagen geleden blies ook zoo'n verstooteling den laatsten adem uit in de gardoe [wachthuis, NT], naast het hôtel Bellevue.'¹⁸ Het zijn twee misstanden in en rond Bellevue die niet op zichzelf staan; ze illustreren bovendien hoe welkom de verspreiding van esthetische toeristische beelden waren voor het internationale aanzien van de Nederlandse koloniale macht in Indië. Het geven van de naam 'Bellevue' aan

het Buitenzorgse logement was hiermee niet alleen een eerste stap op weg naar een toeristische trekpleister, maar ook een middel om de positie van de kolonisator te consolideren in gebieden die door het Nederlandse gezag onder controle waren gebracht.

2. Inkadering en verheffing

Het is aannemelijk dat de fase van inkadering en verheffing bij de totstandkoming van het Buitenzorgse uitzicht als toeristische attractie, grofweg hetzelfde begin heeft gekend als de naamgevingsfase. De fysieke aanwezigheid van een achtergalerij, een koepel, (de vensters van) de bergkamers en de paviljoens die uitzicht op het landschap boden, demarqueerden voor bezoekers ter plaatse helder de plekken vanwaaraf zij helling en vallei dienden te bekijken. Het later gebouwde familiepaviljoen Bergzicht, waarover de kranten voor het eerst spraken in 1893, bood een volgend afgebakend perspectief op het landschap.¹⁹ De 'koepelkamer' moet men zich overigens niet al te luxueus voorstellen. De schilder Frans Lebrecht bracht er tijdens zijn reis op Java in 1863 een nacht door, omdat alle gastenkamers al verhuurd waren. Na de ruimte vergeleken te hebben met een 'Noord-Brabandsch logeervertrekje' schrijft hij in zijn reisverslag:

Gescheurde muren en vochtigen grond gepaard met een siltige lucht, gaven mijn vertrekje met ellendig huisraad weinig aantrekkelijks, maar dit werd dubbel vergoed door het schoone uitzigt dat men van hier had, ziende in een tamelijk diep onder mij vlietende stroom of rivier, (waarin zich gedurig Javaansche vrouwen kwamen baden) welks kronkelende loop zich in schoone bosschen tot in verre diepte verloor met vele schilderachtige bergketens in 't verschiët. (Lebrecht, 2017, p. 300)

De hotelruimten hebben het te beschouwen object echter niet alleen 'omlijst'. Ze hebben het ook verheven. De opening van deze locaties was immers tevens een openstelling van het te bewonderen uitzicht voor geïnteresseerde bezoekers. De fysieke ruimten plaatsten het uitzicht figuurlijk gezien op een voetstuk.

Een andere manier waarop verheffing van de bezienswaardigheid plaatsvond, kan worden onderscheiden vanaf 1861. Begin dat jaar verscheen in de *Java-Bode* de eerste advertentie waarin de toenmalige logementhouder het uitzicht expliciet begon aan te prijzen. Tot dan verheerlijkten de hoteliers tal van andere zaken behalve het panorama ('eene excellente tafel', 'exquise dranken', 'zindelijkheid' en 'prompte bediening').²⁰ In het Franstalige artikel wordt gesproken van een 'vue sur un paysage admirable' (uitzicht op een

bewonderenswaardig landschap).²¹ Vanaf dat moment begonnen opeenvolgende hoteliers het uitzicht systematisch te verheerlijken in de reclame die zij maakten voor hun accommodatie. Bijna vijftien jaar later spreekt L. Petitjean (ook in de *Java-Bode* en eveneens in het Frans) bijvoorbeeld over 'la vue magnifique qu'on a de l'Hotel' (het prachtige uitzicht dat men heeft vanuit het hotel).²² In 1896 heeft C. Thomann het over een 'vermaard prachtig uitzicht op den vulkaan SALAK'.²³ Zijn advertentie zou gedurende meer dan een decennium tientallen keren per jaar in verschillende Indische kranten verschijnen. Snel nadat de eigenaren en beheerders het panorama in krantenadvertenties begonnen uit te lichten als belangrijk verkoopargument, werd de lofzang op het uitzicht vanuit het Buitenzorgse logement ook een vast element in reisbeschrijvingen, -gidsen en romans die aandacht besteedden aan Hotel Bellevue (bijvoorbeeld Van Maurik, 1897, p. 151; Scheltema, 1912, p. 25; Leipoldt, 1937, pp. 179-180).

De locatie van de achtergalerij, de koepel, de bergkamers en de paviljoens zorgde ervoor dat de vallei van een afstand waargenomen werd, waardoor de scheiding tussen de gekoloniseerde 'schilderachtige' inheemse bevolking in het waargenomen landschap en de bevoorrechte Europese toerist in het hotel werd bekrachtigd (vergelijk Smith, 2019, p. 283). Directe omgang met de inheemse bevolking werd niet bevorderd. Deze was slechts een 'toeristisch object' waaraan (ook erotisch) plezier ontleend kon worden. Met de verheffing van het uitzicht in krantenadvertenties, reisteksten en romans hebben de uitbaters en auteurs van en over Bellevue opgeroepen tot een esthetiserend perspectief op de gekoloniseerde omgeving: wat je geacht werd te zien, was een schitterend natuurfereel, een 'verrukkelijk panorama' (Van Maurik, 1897, p. 151), waarin de altijd blij inheemse bevolking figureerde in sarongs van de vrolijkste tinten (Scheltema, 1912, p. 25). Dergelijke eendimensionale voorstellingen hebben er daarmee voor gezorgd dat de aandacht van toeristen werd afgeleid van de wrede koloniale realiteit. De afstand die het esthetiserende discours volgens Smith oproept tussen kolonisator en gekoloniseerde werd in dit geval ook fysiek bekrachtigd. Er was letterlijk sprake van een afstand tussen de toerist die zich bevond op de achtergalerij, in een van paviljoens, zijn bergkamer of de koepel, en de Indonesische natuur en bevolking. Maar ondanks de verheffing, in letterlijke zin, werd vanuit Bellevue neergekeken op de bezienswaardigheid.

3. Verankering

Het stadium van verankering hebben onderzoekers na MacCannell geïnterpreteerd als het moment waarop gebouwen die op de plek van een bezienswaardigheid staan of waarin attracties zich bevinden, eveneens

Buitenzorg - Hotel Bellevue.

Afbeelding 3: De foto van Hotel Bellevue uit het groene album dat de apotheker Specht-Grijp kreeg aangeboden. Woodbury & Page, ca. 1863-1869. Collectie Rijksmuseum Amsterdam.

vereerd gaan worden (bijvoorbeeld Leiper, 1990, p. 377; Jacobsen, 1997, p. 350; Cooper, Spinei & Varnajot, 2019, p. 73). Wanneer dat gebeurt, draagt dat bij aan het uitzonderlijke karakter van de attractie en daarmee aan een toename van het aantal bezoekers. In het geval van het uitzicht op de Salak en de Ci Liwung kan gesteld worden dat de derde fase aanbrak op het moment dat het hotelgebouw – de ‘houder’ van de attractie – op zichzelf een bezienswaardigheid werd in Buitenzorg.

Een mogelijke vroege aanwijzing voor het aanbreken van het stadium van verankering vinden we in het groene album van de vooraanstaande in Batavia gevestigde fotostudio Woodbury & Page, dat de apotheker Specht-Grijp kreeg aangeboden bij zijn vertrek uit Batavia naar Nederland (Woodbury & Page, ca. 1863-1869). Hierin is één foto van de voorgevel van het logement opgenomen, naast twee foto's met het landschap achter het

hotel. Wellicht hebben we hier te maken met een afdruk van een opname die de Engelse fotograaf Walter Woodbury zelf maakte toen hij in 1857 een paar dagen in Bellevue verbleef. In een brief uit die tijd aan zijn moeder vertelt hij haar over de foto's die hij van het uitzicht achter het hotel ('the most lovely panoramic view I ever saw') genomen heeft (Woodbury, 1857).

Deze ene afdruk in het album van Specht-Grijp hoeft echter niet te wijzen op een zekere breed gedragen toeristische bewondering voor Hotel Bellevue. Het is waarschijnlijker dat de foto van het gebouw werd opgenomen met het idee dat Specht-Grijp later in Nederland nog eens terug kon gaan naar de plekken en mensen die een rol hadden gespeeld tijdens zijn Indische leven.

Voorbeelden uit later tijd lijken in ieder geval een bredere belangstelling voor het logement zelf te verraden en wijzen daarmee op een sterker ontwikkelde verankeringsfase. Veertien jaar later kondigde de uitgeverij W. Bruining & Co. in de *Java-Bode* als vervolg op een serie foto's van Batavia een uitgave aan met de titel *Gezichten van Buitenzorg*.²⁴ Van de zeven beschreven foto's bestaan er zes uit beelden van de botanische tuin en het paleis van de gouverneur-generaal. Op nummer zeven staat Hotel Bellevue. Zes maanden daarna verscheen in dezelfde krant een lijst van foto's die besteld konden worden bij de firma Woodbury & Page.²⁵ Voor 1,50 gulden kon men een afbeelding van 'Hôtel Bellevue (voorzijde)' of 'Hôtel Bellevue (achterzijde)' aanschaffen. Het 'Gezigt op den Salak (vanuit Bellevue gezien)' krijgt meer aandacht; daarvan waren drie verschillende opnamen te koop.

Ook het stadium van verankering kan direct in verband worden gebracht met het koloniale esthetiserende discours. De aandacht voor het hotelgebouw betekent een verheerlijking van de neoclassicistische bouwstijl die door de koloniale bestuurders in Indië werd geïntroduceerd – een bouwstijl die erop gericht was het Europese gezag uit te dragen (Wils, 2000).

4. Mechanische reproductie

Tijdens de fase van mechanische reproductie worden, zoals gezegd, prenten, foto's en beeldjes van het object gemaakt die zelf eveneens worden gewaardeerd en vertoond (MacCannell, 2013, p. 45). Zowel de foto's van de Salak in het album van Specht-Grijp als de afbeeldingen die dezelfde firma Woodbury & Page in 1879 te koop aanbood in de krant, laten zien dat het uitzicht vanuit Bellevue het stadium van mechanische reproductie had bereikt. Dit is voor een belangrijk deel te danken aan fototechnieken die rond 1850 werden geïntroduceerd. Door de toepassing van nieuwe procedés werden uitzichten in de tweede helft van de negentiende eeuw commercieel steeds interessanter voor fotostudio's. Doordat meerdere afdrukken konden worden vervaardigd van één plaat, daalden de uitgaven (en daarmee de

prijzen) aanzienlijk (Wachlin, 1994, p. 15). Toen de ANWB in december 1911 de fotoserie *Indië in Beeld* uitgaf, wijdde de *Preanger-Bode* in zijn bespreking enkele positieve woorden aan de afdruk van het uitzicht uit de bergkamers van het Buitenzorgse hotel: 'Wat een diepte in die voorgrond van palmen en andere vruchtboomen, wat een lucht in dat water.'²⁶ Het mocht inmiddels dan een 'overbekende kiek' zijn, in deze uitgave mocht die volgens de recensent niet ontbreken.

De overgeleverde ansichtkaarten met het uitzicht (in zwart-wit en ingekleurd) doen vermoeden dat de bekendheid van het panorama na de uitgave van dit ene fotoboek alleen nog maar toenam. Sommige ervan zijn onbeschreven en werden nooit verzonden; ze werden door bezoekers aangeschaft als souvenir. Na thuiskomst deed het aandenken niet alleen dienst als hulpmiddel om de toeristische ervaring in alle rust te herbeleven, maar ook als bewijs dat men werkelijk was weggeweest (Graburn, 1989, p. 33). Andere ansichtkaarten dragen daarentegen duidelijker gebruikssporen. Op 29 augustus 1928 verzond het echtpaar Zelissen vanaf het passagiersschip *Tambora* bijvoorbeeld een afbeelding van het vergezicht als briefkaart naar de Haagse Dunklerstraat. 'Hier heb je de foto van den berg Salak waarop we het gezicht hadden,' schreven ze achterop. 'Hebt je veel plezier gehad in de vakantie. Vele groeten van je Moes en Papa'.²⁷ Ook buiten Nederland en Indië werden in de jaren 1910 weergaven van het Buitenzorgse panorama verspreid. Zo gaf de Vereeniging Toeristenverkeer eind 1913 een Engelstalige kalender uit met een afbeelding van het uitzicht, met het doel het buitenlandse publiek over te halen een bezoek aan Java te brengen.²⁸

Het bleef echter niet bij alleen foto's van het uitzicht; het panorama diende ook ter inspiratie van kunstenaars. In de eerste helft van 1895 schreven kranten in Nederland en Indië dat koningin Wilhelmina zich druk bezighield met kunst. Ze woonde concerten bij, bezocht schilderijtentoonstellingen en had onlangs meerdere Indische aquarellen aangekocht van de kunstenaar Geert Folkertsma 'waaronder het bekende gezicht op den Salak, achter het Buitenzorgsche hotel Bellevue'.²⁹ Na Folkertsma volgden andere Europese kunstenaars. Zo'n tweeënhalf jaar later toonde de Deense schilder Hugo V. Pedersen aan een journalist van het *Bataviaasch Nieuwsblad* zijn schets van 'het kijkje uit de achtergalerij van Hotel Bellevue'.³⁰ De schilder, graficus en fotograaf Willem Witsen (1860-1923) maakte rond 1921 onder andere een ets van het vergezicht. De in Rotterdam geboren kunstenaar Frans Bakker (1871-1944), tot slot, exposeerde zijn doek met het inmiddels overbekende landschap in 1925 in het Bataviase Hotel des Indes.³¹

Ongetwijfeld hebben de foto's, die betrekkelijk gemakkelijk en snel konden worden gereproduceerd, een positieve invloed gehad op de toestroom

Afbeelding 4: Willem Witsen, 'Gezicht vanuit Hotel Bellevue op huisjes aan de kali', circa 1921. Ets. Collectie Universiteitsbibliotheek Leiden.

van toeristen naar de attractie. Ze wakkerden bij kijkers het verlangen aan om in de fysieke nabijheid te zijn van het afgebeelde object (vergelijk MacCannell, 2013, p. xxiv). De foto's en de genoemde schilderijen gaven Nederlands koloniale bewind in Indië eveneens een lieflijk voorkomen. Omdat foto's meer nog dan schilderijen werden beschouwd als afdrukken van een onbetwistbare, zuivere werkelijkheid, zullen ze de idee dat het esthetiserende perspectief op 'de Oost' de enige zienswijze was, aanzienlijk hebben versterkt (vergelijk Smith, 2019, p. 285). Al deze afbeeldingen sluiten aan bij de veel grotere groep Europese schilderijen uit de koloniale tijd waarop de tropische natuur wordt voorgesteld als een vruchtbare, vredige en gelukkige omgeving. Dit soort representaties, zo laat Susie Protschky in haar studies naar de visuele cultuur van het Nederlands-Indische landschap zien, dienden direct de koloniale agenda, onder meer doordat ze de boodschap uitdragen dat er van enig verzet tegen de koloniale overheersing geen sprake was (Protschky, 2011, p. 12).

5. Sociale reproductie

Het voorkomen van sociale reproductie kan in het geval van het uitzicht vanuit Hotel Bellevue in geen enkele tekst worden waargenomen. Dat ligt voor

een groot gedeelte aan de moeilijkheid om vernoemingen in dit specifieke geval vast te stellen. Er zijn tal van accommodaties in Nederlands-Indië en in de omliggende gebieden geweest die opengingen na Bellevue in Buitenzorg en dezelfde naam droegen. In 1873 werd in Tegal op Java een hotel met deze naam opgericht.³² Ruim vijf jaar later volgde een hotel in Bandung.³³ In 1909 en 1925 openden respectievelijk Bellevue Boarding House op het door Engeland gekoloniseerde Penang, dat gelegen is voor de westkust van het Maleisische schiereiland, en Hotel Pension Bellevue in de buurt van Lembang (West-Java).³⁴ Een journalist van het *Bataviaasch Nieuwsblad* riep in 1916 uit dat alle hotels in een residentie de naam Bellevue leken te dragen.³⁵ Het is goed mogelijk dat enkele van die namen zijn toegekend met het Buitenzorgse logement in het achterhoofd en in de hoop eveneens een toeristische trekpleister tot ontwikkeling te brengen.

Besluit

In dit artikel is de ontwikkeling van het uitzicht vanuit Hotel Bellevue tot een internationale toeristische bezienswaardigheid gereconstrueerd aan de hand van MacCannells model van attractievorming. Op basis van de analyse wordt duidelijk waardoor het Buitenzorgse panorama in de loop der tijd een populaire trekpleister werd. Met succes wist het in ieder geval vier van de vijf door MacCannell opgestelde fasen te doorlopen. Daarnaast hebben we inzicht gekregen in de rol die verschillende partijen, die op diverse niveaus opereerden, in dit proces hebben gespeeld. Niet alleen logementhouders hebben een belangrijke bijdrage geleverd aan de totstandkoming van deze trekpleister door het panorama in hoteladvertenties aan te prijzen. Ook toeristische organisaties/instanties hebben hieraan meegeholpen, net als fotografen en schilders die het uitzicht hebben vastgelegd.

Hoewel Sean Smith zich in zijn postkoloniale theorievorming heeft beperkt tot de Engelse koloniale geschiedenis, blijken de door hem opgestelde kenmerken van het esthetiserende imperiale perspectief ook een bruikbaar kader voor de Nederlandse cultuurgeschiedenis. Uit de samenvoeging van MacCannells analytische kader met Smiths postkoloniale theorievorming wordt duidelijk dat het creëren van deze koloniale toeristische attractie, die het bewonderen van het landschap inhield, een westerse zienswijze tot stand bracht die de imperiale situatie bestendigde. Doordat aan het logement vanwaaruit het landschap bewonderd diende te worden, de naam Bellevue werd gegeven, werd de kolonie symbolisch toegeëigend en werd een waarnemingswijze gepropageerd waarin geen plaats was voor de kwalijke,

gewelddadige kanten van de koloniale overheersing. Dat esthetiserende perspectief zorgde eveneens voor een marginalisering van de inheemse bevolking, die werd teruggebracht tot een kunstvoorwerp, dat tot doel had de westerse toerist te vermaken. Bovendien hielden de aangewezen locaties voor de aanschouwing van de bezienswaardigheid – de achtergalerij, de paviljoens, de bergkamers en de glazen koepel – letterlijk een afstand tussen de bevoorrechte Europese toerist en de gekoloniseerde inheemse bevolking in stand. De verschillende partijen die een bijdrage hebben geleverd aan het creëren van het uitzicht vanuit Hotel Bellevue tot een toeristische attractie, hebben daarmee dus eveneens de koloniale situatie bestendigd.

In deze bijdrage zijn Maleise en Javaanse bronnen over het uitzicht vanuit Bellevue buiten beschouwing gebleven. Toekomstig onderzoek zou de bevindingen in dit artikel kunnen aanvullen met een analyse van de werking van het esthetiserende discours in die teksten en/of beelden. Die bronnen zouden bovendien licht kunnen werpen op de rol en de houding van de inheemse bevolking bij het ontwikkelen van toeristische attracties in Nederlands-Indië.

Bibliografie

- Baedeker, K. (1914). *Indien. Handbuch für Reisende*. Leipzig, Karl Baedeker.
- Braasem, W.A. & Schwencke, J. [1966]. *Van Haagse dingen die voorbij zijn*. Amsterdam, J.H. de Bussy.
- Buys, M. (1891). *Batavia, Buitenzorg en de Preanger. Gids voor bezoekers en toeristen*. Batavia, G. Kolff & Co.
- Busch, A. (2019). 'Boudiers Hotel Bellevue'. *Oud-Dordrecht*, 2019 (1), 31-44.
- Chulalongkorn. (1993). *Itineraire d'un Voyage à Java en 1896*. Bezorgd door Chantap Kesavadhana. Parijs, Association Archipel.
- Cooper, E.A., Spinei, M. & Varnajot, A. (2019). Countering 'Artification': Dawson City's 'Sourtoe Cocktail'. *Journal of Tourism Futures*, 2019, (1) (pp. 70-82).
- Cribb, R. (1995). International Tourism in Java, 1900-1930. *South East Asia Research*, 1995 (2), 193-204.
- Diest, P. van. (1872). *Een reistochtje van Batavia naar Buitenzorg en Omstreken*. Amsterdam, C.F. Stemler.
- Elands, B. (2002). *De toerist op het spoor. Onderzoek naar de tijd-ruimtelijke samenhang in toeristisch gedrag als expressie van een zoektocht naar betekenisvolle ervaringen*. Proefschrift Wageningen University.
- Fine, E.C. & Speer, J.H. (1985). Tour guide performances as sight sacralization. *Annals of Tourism Research*, 1985 (1), 73-95.

- Forristal, L.J., Marsh, D.G. & Lehto, X.Y. (2011). Revisiting MacCannell's Site Sacralization Theory as an Analytical Tool. Historic Prophetstown as a Case Study. *International Journal of Tourism Research*, 2011 (6), 570-582.
- Freeman, M. (2016). Literature and Tourisms of the Long Nineteenth Century. An Introduction. *Lit. Literature Interpretation Theory*, 2016 (1), 1-6.
- Gelink, J.M.B. (sam.). [1948]. *50 jaar N.V. Hotel des Indes, Batavia, 1897-1947*. s.l.
- Gobius, A.A. (1905). *Gids voor Buitenzorg en omstreken*. Batavia, G. Kolff & Co.
- Graburn, N.H.H. (1989). Tourism: The Sacred Journey. In Smith, V.L. (red.), *Hosts and Guests. The Anthropology of Tourism* (pp. 21-36). Philadelphia, University of Pennsylvania Press.
- Jacobsen, J.K.S. (1997). The Making of an Attraction. The Case of North Cape. *Annals of Tourism Research*, 1997 (2), 341-356.
- Lebret, F. (2017). *Op reis met pen en penseel. Frans en Jan Hendrik Lebret als toerist naar Java, 1863*. Red. Anne Leussink & Wyke Sybesma. Zutphen, Walburg Pers.
- Leiper, N. (1990). Tourist Attraction Systems. *Annals of Tourism Research*, 1990 (3), 341-384.
- Leipoldt, C.L. (1937). *Uit my oosterse dagboek*. Tweede druk. Kaapstad, Nasionale Pers.
- Liu, G. (1996). *Raffles Hotel*. Singapore, Landmark Books, 1996.
- MacCannell, D. (2013 [1976]). *The Tourist. A New Theory of the Leisure Class*. Berkeley, University of California Press.
- Masdorp, D. [1928]. *Frits Verster en zijn vrienden in Patria en op Celebes*. Gouda, G.B. van Goor.
- Maurik, J. van. (1897). *Indrukken van een 'Tòtòk'. Indische typen en schetsen*. Amsterdam, Van Holkema & Warendorf.
- Odermatt, P. (1994). *Een hard Sardisch gelag. Toeristische attracties systematisch bekeken*. Amsterdam, Het Spinhuis.
- Officiële Vereniging voor Toeristenverkeer in Nederlandsch-Indië. (z.j.). *Buitenzorg*. Batavia.
- Peleggi, M. (2012). The Social and Material Life of Colonial Hotels. Comfort Zones as Contact Zones in British Colombo and Singapore, ca. 1870-1930. *Journal of Social History*, 2012 (1), 124-153.
- Prawiro, W. [1910]. *De Hulsteijns. Oorspronkelijke Indische roman naar het leven*. Amersfoort, G.J. Slothouwer.
- Protschky, S. (2011). *Images of the Tropics. Environment and Visual Culture in Colonial Indonesia*. Leiden, KITLV Press.
- Ravi, S. (2008). Modernity, Imperialism and the Pleasures of Travel. The Continental Hotel in Saigon. *Asian Studies Review*, 2008 (4), 475-490.
- Scheltema, J.F. (1912). *Peeps at many lands. Java*. Londen, Adam & Charles Black.

- Smith, S.P. (2019). Aestheticising empire. The colonial picturesque as a modality of travel. *Studies in Travel Writing*, 2019 (3), 280-297.
- Treub, M. (1887). Een tweedaagsche excursie in den omtrek van Buitenzorg, *De Gids*, 1887 (2), 130-146.
- Wachlin, S. (1994). *Woodbury & Page. Photographers Java*. Leiden, KITLV Press.
- Wermeskerken, H. van. [1922]. *Tropenadel. Indische roman*. Amsterdam, L.J. Veen. 2de druk.
- Wils, E. (sam.) [2000]. *Wonen in Indië/House and home in the Dutch East Indies*. Den Haag, Stichting Tong Tong.
- Witkamp, P.H. (1850). *Beschrijving van Azië*. Amsterdam, J.H. Laarman.
- Woodbury, W.B. (1857). *Walter Woodbury aan Ellen Lloyd, 2-9 september 1857*. Ge-digitaliseerde microfilm van een brief. Victoria and Albert Museum, Londen. *Letters of Walter Bently Woodbury to his mother, 1852-1858*.
- Woodbury & Page. (1863-1869). *Vues de Java. Photographies par Woodbury & Page. Batavia*. Batavia. Collectie Rijksmuseum Amsterdam, objectnummer NG-2011-29, geraadpleegd via <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.502597>.

Noten

1. De vroegst gevonden vermelding van Hotel Bellevue in Buitenzorg is te vinden in de *Javasche Courant*, 31 mei 1837. In de *Javasche Courant* van 19 februari 1829 vinden we al een advertentie van J. Freriks waarin gesproken wordt over een herberg in Buitenzorg. Het gaat hier waarschijnlijk om Hotel Bellevue. De naam J. Freriks zien we met regelmaat staan onder latere advertenties van dit hotel.
2. Over architectuur in Nederlands-Indië, zie Wils, 2000.
3. Over het zwembad van Bellevue: 'A Visit to Java'. *The Overland Ceylon Observer*, 6 september 1879, p. 728; C. Thomann, 'Hotel Bellevue. Buitenzorg'. *Java-Bode*, 13 januari 1896; A.A. van Doorn, 'Hotel Bellevue'. *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 27 maart 1925.
4. Zie voor het aantal kamers bijvoorbeeld 'Grand Hotel Bellevue à Buitenzorg'. *Java-Bode*, 9 januari 1861.
5. *De Locomotief*, 1 juni en 7 december 1891; J.H. de Veer, 'Ende desespereert nimmer'. *Bataviaasch Nieuwsblad*, 3 oktober 1896.
6. Over een hotelgast die daarvoor in het 'krankzinnigengesticht' van Buitenzorg verbleef: *De Nieuwe Vorstenlanden*, 17 juni 1912.
7. 'Een studiereis'. *De Preanger-Bode*, 4 november 1913.
8. Over de Russische prins en prinses Scherbatov en de Javaanse prins Mangkubumi respectievelijk: *Bataviaasch Handelsblad*, 16 februari 1893; 'Bij den Gouverneur-Generaal te gast', *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 3 november 1904.

9. Over Amerikaanse en Australische groepen toeristen in Hotel Bellevue in Buitenzorg: 'Amerikaansche Toeristen'. *Bataviaasch Nieuwsblad*, 26 november 1910; 'Toeristen bezoek', *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 2 december 1912 en 'Toeristen bezoek'. *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 2 december 1912.
10. *Javasche Courant*, 31 mei 1837. 'Uit het Hotelbedrijf. De invloed van de crisis', *De Locomotief*, 5 september 1932.
11. Het zoekstelsel Delpher, dat is ontwikkeld en wordt beheerd door de Koninklijke Bibliotheek (KB) in Den Haag, kan bereikt worden via: www.delpher.nl/kranten.
12. De collecties van het Rijksmuseum in Amsterdam en de Leidse Universiteitsbibliotheken kunnen (gedeeltelijk) doorzocht worden via: www.rijksmuseum.nl/nl/content-zoeken en <https://digitalcollections.universiteitleidennl.nl>.
13. MacCannells begrip 'sight' laat zich lastig in het Nederlands vertalen. Ik heb in dit verband gekozen voor de door Elands (2002) gehanteerde vertaling 'bezienswaardige plek'. Hoewel zij een minder ruime betekenis heeft dan MacCannells 'sight', is zij wel van toepassing op de attractie die in deze bijdrage centraal staat.
14. J. Frederiks, 'Verschillende bekendmakingen'. *Javasche Courant*, 19 en 21 februari 1829.
15. 'De heer Van Kol in de West'. *De Locomotief*, 20 augustus 1903.
16. *De Nieuwe Haagse Nederlandse Courant*, 19 april 1802 en 7 mei 1802.
17. *Bataviaasch Handelsblad*, 12 februari 1887; *Java-Bode*, 14 februari 1887.
18. 'Buitenzorg', *De Locomotief*, 15 december 1904.
19. *Bataviaasch Handelsblad*, 17 mei 1893.
20. W. Hamstra, 'Hotel Belle Vue te Buitenzorg'. *Java-Bode*, 5 januari 1853.
21. *Java-Bode*, 9 januari 1861.
22. L. Petitjean, *Java-Bode*, 15 en 21 augustus 1874.
23. C. Thomann, 'Hotel Bellevue. Buitenzorg'. *Java-Bode*, 13 januari 1896.
24. *Java-Bode*, 29 maart 1879.
25. 'Lijst van Photographische Gezichten en Typen. Verkrijgbaar bij de firma Woodbury & Page'. *Java-Bode*, 18 oktober 1879.
26. 'Indië in Beeld'. *De Preanger-Bode*, 2 januari 1912.
27. Briefkaart van de heer en mevrouw Zelissen aan hun kind, 29 augustus 1928. Particuliere collectie.
28. 'Beautiful Java'. *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 2 oktober 1913.
29. *De Vijfheerenlanden*, 23 januari 1895; 'Nederlandsche Brieven. LVIII'. *Java-Bode*, 4 mei 1895.
30. 'Een artist over Java'. *Bataviaasch Nieuwsblad*, 23 oktober 1897, 11.
31. 'Tentoonstelling-Frans Bakker'. *Bataviaasch Nieuwsblad*, 3 juli 1925.
32. Nettekoven, *De Locomotief*, 10 september 1873.
33. J.M. Hinze-Minnigh, *Java-Bode*, 10 maart 1879.
34. Fritz Heise, *De Sumatra Post*, 9 juni 1909; *Het Nieuws van den Dag voor Nederlandsch-Indië*, 6 februari 1925.

35. D.F. van der Pant, 'Tjilatjap'. *Bataviaasch Nieuwsblad*, 16 september 1916.

Over de auteur

Nick Tomberge studeerde Nederlands in Leiden, waarna hij enkele jaren werkte als docent Nederlands in het middelbaar onderwijs. Vanaf 2020 is hij als promovendus verbonden aan het onderzoeksproject *Voicing the Colony. Travelers in the Dutch East Indies, 1800-1945*, dat geleid wordt door Rick Honings (Universiteit Leiden). Zijn promotieonderzoek concentreert zich op de toeristische teksten van Nederlandse reizigers in Nederlands-Indië tussen 1870 en 1945.